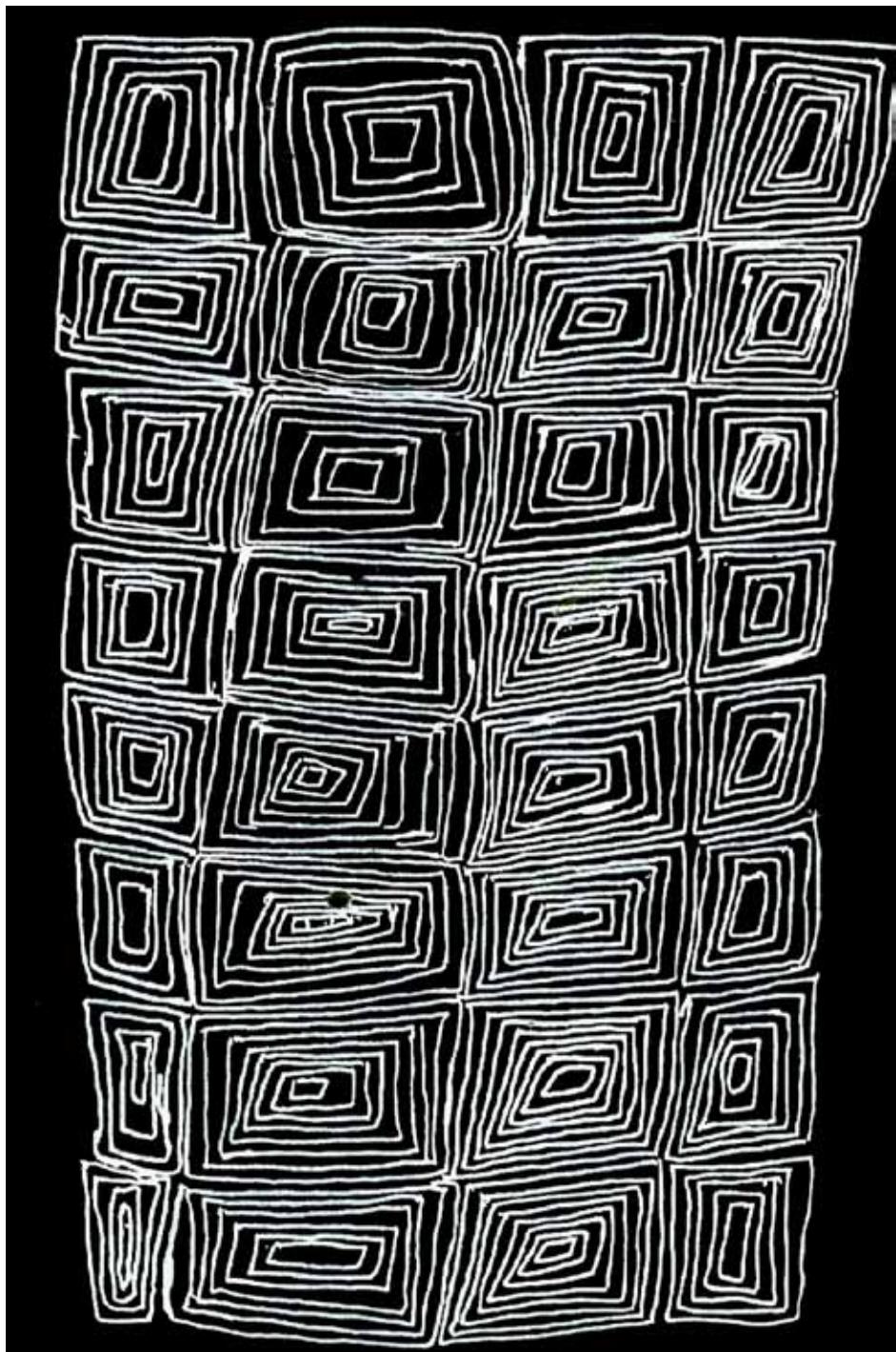

Javī rewarā

Programa Wajāpi – Iepé. 2007

Patrocínio para edição deste livro de leitura em língua wajãpi
Projeto “Valorização e gestão de patrimônios culturais indígenas no Amapá e norte do Pará”
Programa Petrobras Cultural

Imomewa

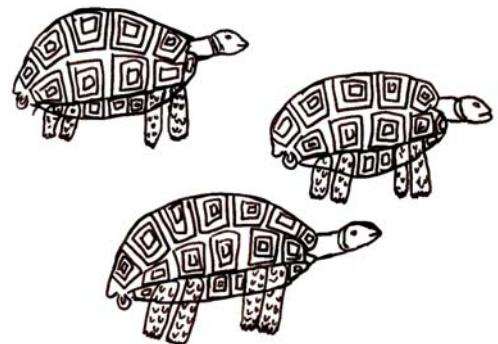
Imovyvya

Teju ayvukwerā javī rewarā

- Janerovijā oinō javī
- Oo jē kaí kō pē ovāe
- Oo jē javī iko
- Tapi'irā ovāe iko

Soīna ayvukwerā javī rewarā

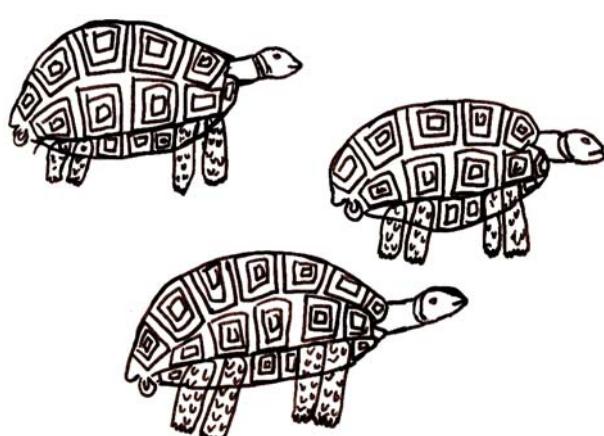
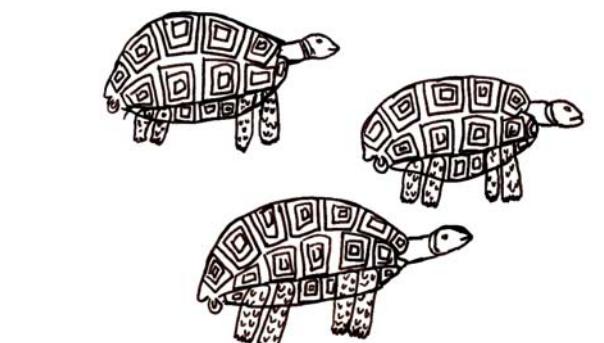
- Ava pō javī oinō ?
- Janejarā kō oposiko temiō rā kō rē remē
- Onaminō jē janejarā kō javī mijā
- Mano'i pō javī iko ojinō maire
- Javī oporegeta mijā
- Janejarā kō jē javī wenō
- Javī ojimarai yvytyry rē
- Javī jē ojuka tapi'irā
- Javī imōna
- Jawarā oo mijē esa etā gyty
- Jawarā javī oka oka
- O'a ve jē uu tatu raparā re wyi
- Oporegeta jē javī mijā
- Uve javī wasu

Paranāwari ayvukwerā javī rewarā

- Javī ojuka tapi'irā
- Kaí kō werojiupi era yvate kyty
- Mykurā okwa

Como foi feito este livro
Autores do texto e desenhos

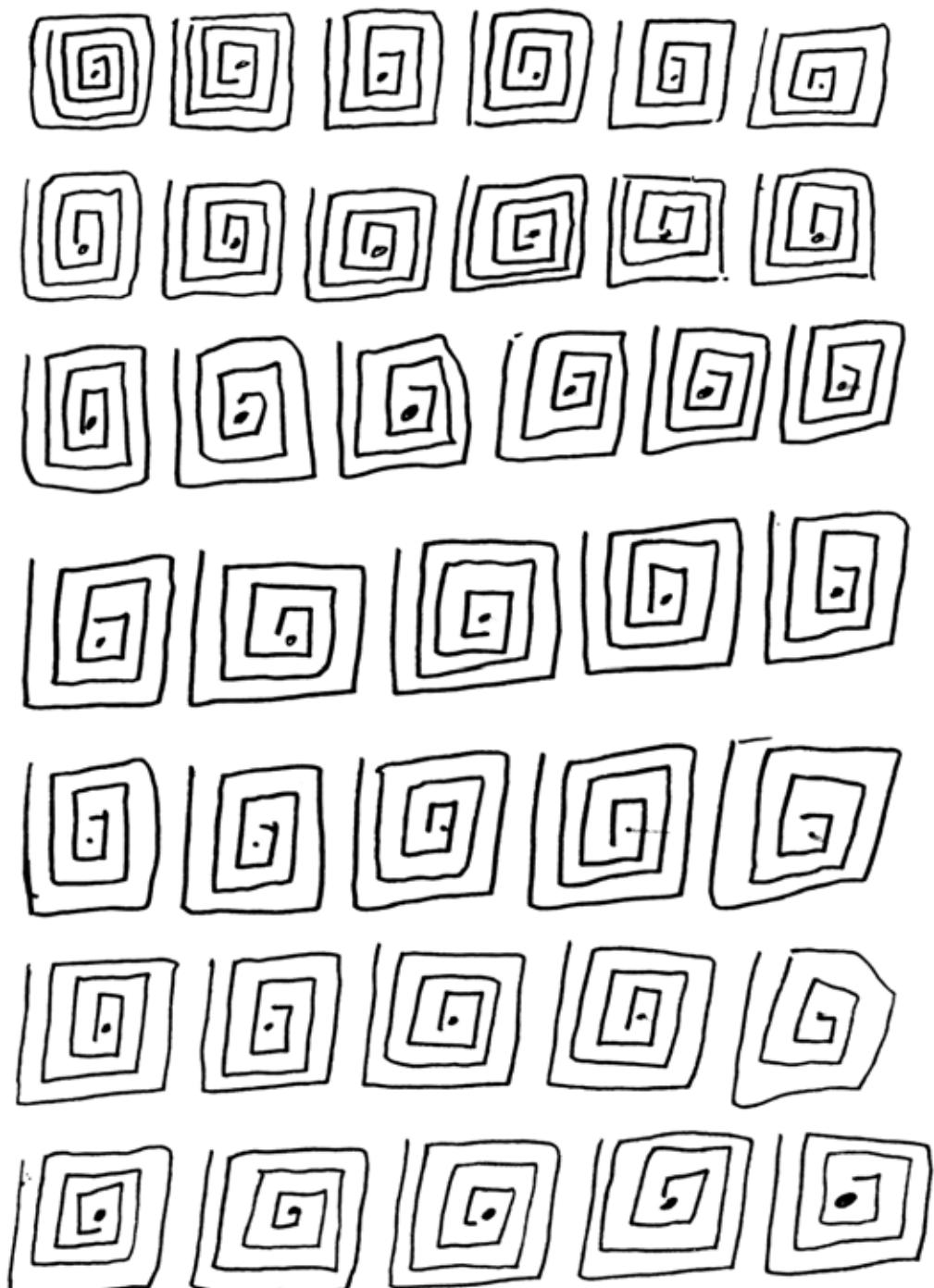
Imovyvyā

Ma’ē ja rewaramō javī rē ajikareta kusiwa, mono’i pō javī ojinō karamoe remē, amō monosōpō mijā, amō mono’i pō ojimotee, amō mono’i raī pō oo ka’ā rupi oiko romō.

Amō monopō ojevo jevo jē nijakuwai a’ē takuwa a’ē tē, amō age’ē remē ja’yrerā kō nokuwai miratu werā kō wyi, nomogetai teve miratu werā kupa ipi.

Age’ē remē kareta jikusiwarerā rupi tē jakuwa tevetā, awī rapijarerā kō, amō miratu werā omogeta awī rapijarā rē ma’ē teve okuwatā iwyi kō.

Teju ayvukwerā javī rewarā

Janerovijā oinō javī

Janerovijā oinō javī, a'e teve wenō, morijō wenō, javī e'i erā pē, amō piritarā e'i ve ijupe. A'e ajaire omome'u katu jawarā erā mō ijupe, piritarā e'i ijupe.

Oporegeta jē javī mijā, āwitō mirā oporegeta a'e vove jē mijā. Ajawyi jē mirā kō wenu jē iporegeta mijā, pe'ī tera'ī jē ayvu janerovijā oinō, ajawyi jē ojiupi upive oporegeta kupa. Ajawyi jē mirā kō wenu jē iporegeta mijā.

Wata teve jē javī mijā, awī tō mirā wata a'evo jē wata, javī vote jē ajama'ē, amō javī pirerā voteve jē ajama'ē.

Noerui jē mirā, iporegeta tejē weru. Ojimogatarō vejē javī. Moju reposikwerā omogy ve jē javī, wakāga rē omogy. Ajawyi ijakā mirā, ipirāgwerā jē omogy wakāga rē. Oo ve wyra kō porai remē omojā, oka'u vejē wyra kō porai remē.

Oo jē ka'i kō pē ovāe

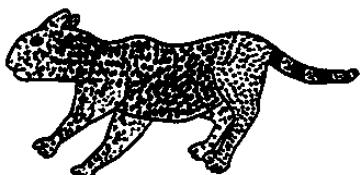
- Mono pō neiko piritarā, e'i jē ka'i kō ijupe.
- Aga mō tē a'utā, e'i jē ka'i kō pē.
- Ejiupi ejo āga mō tere'u, e'i jē ka'i javī pē.
- Hōo! e'i jē amē, ewyjy wī ejo epijarā mō, e'i jē ka'i kō pē.
- Hōo! e'i jē ka'i amē.

Owyjy jē ka'i uu ipijaramō, wape rē omovy eroijupi eraa!

Wera jē āga rakāpō'o mē imopa'ā, a'e pejē ka'i kō āga opo'o eru
eru to'u opā.

Amejē jawarā okwa iko iwyry rupi, amejē oyvatesa omajā
ee.

- Monopō neiko piritarā, e'i jē ijupe.
- Ani ka'i petē ererojiupi āga mō ta'u a'e, e'i jē.
- Amejē jawarā, e'i javī pē: e'a ejo toropy, e'i jē ijupe.
- Ani a'atā nesia, e'i jē jawarā pē.
- Ani nere'a'āi esia, e'i jē jawarā ame.
- Ke! a'etāte newyi, e'i jē.

Ka'aro jē jawarā omovy imomo momo ipy.

- Ema'ēwī ãa ka'aro amomo momo ipyy, e'i jē jawarā javī pē.
- Ajawyī oropy tātē ne'a nejo reme, e'i jē.
- Anī! nepy'āi nejupa a'asō aa remē, a'a korijō kua nesia, e'i jē javī jawarā pē.
- Nī nere'a ra'y'āi esia, oropyamā tā ne'a nejo remē, py'ajē jesī e'a ejo toropy, py'ajē py'ajē e'a ejo!
- Hōo! e'i jē javī ky'y, mokoi e'i jē javī, okysysy yvyra rakāpo'ō mewyi o'a uu.
- Kuwy! Ti! e'i etejē javī o'a jawarā rova aryvo, o'a etē jē isī aryvo.
- Hum! Hum! O'a o'a jē jawarā yvy pē, omānō etē jē mijā.
- Awī peipokō a'eipe ene, a'atā nesiā a'eipe neupe, e'i jē javī jawarā pē.

Opo'ā jē jawarā ojanā oo, o'a, o'a ejē jē jawarā oo. Opo'a ve jē javī oo. Javī ojīga oo iko:

- A'arākō! jawarā sīa sīa! jawarā sīa sīa! e'i jē.
- Ame jē jawarā ovija javī rakypy rupi, wenu jē javī ojīga oo iko!
- Ije tesī ererojīga nejupā piritarā?
  - Anī, ene rowā oroerojīga, urupeavija vija a'etē aiko, e'i jē javī jawarā pē.

- Aepo eretesipō, e'i jē amē jawarā.

Opyta mijējē jawarā javī wyi. Oo jē javī iko, ojīga mijē oo iko:

- A'arakō! jawarā sīa sīa! jawarā sīa sīa, e'i jē iko.

Avujeromō jē jawarā wenu ky'y.

- Ijete sipō ererojīga nejupā piritarā, e'i jē ijupe.

Ameve tite jē javī nipui.

Omovy jē jawarā javī erokwa.

- Moma'erepō nejika ipi piritarā, e'i jē ijupe.

- Yvyraypy rē, e'i jē javī.

Omomo jē jawarā yvyraypy rē imojiapi, nojika'āi jē javī.

- Moma'eresī pō nejika ipi piritarā? Warapōpe rē ajika, e'i jē javī.

Omomo mijē jē jawarā javī warapope rē, nojika'āi jē.

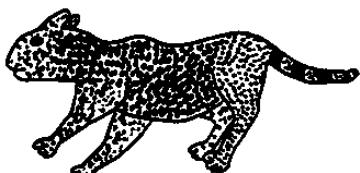
- Moma'eresīpō nejika, e'i jē javī pē.

- Yvy rē ajika ipi, e'i jē javī.

Omomo tite mijējē yvy rē imoyvyapi, nojika'āi. Ajapete jē omomo momo tite era ereko.

- Moma'erē sipō nejika, e'i tite jē ijupe.

- Tujuga rē, e'i jē javī.

Omomo tite mijējē imoiga tujuga pupe, nojika'āi.

- Moma'erē sipō nejika ipi piritarā, e'i mijē jawarā.
- Ta, e'i kōrijō jē javī mijā.

Omomo jē jawarā javī ikaika takuru rē, omopepei sisi jē.

- Takuru rē ajika ipi, e'i tāte jē ji'i javī jawarā pē mijā, omomo ywejējē ikaika.

Karumē jē ajaire javī ojīga opirerā rē:

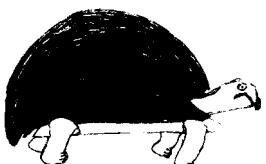
- Ejo, ejo mumupe, ejo, ejo mumupe, e'i jē opirerā mumu ijape mijē wee.

Ajapete jē omumupakatu ijape opirerā wee. Omojipy pakatu jē opirerā wee ky'y. Opo'ā jē ajaire javī oo wetā gty.

Takuru rē jē opirerā omosarā ajairē. Takuru rewyi jē osyryry oo oo opirerā mosarā, ajapetē jē opirerā omōsarāma.

A'e pejē tapi'irā ovāe iko ijupē.

- Mono erepō nejupā piritarā, e'i jē tapi'irā.
- Ajimaraitē ajōpā, e'i jē javī.
- Ajimarai taryve nepyri, e'i jē tapi'irā.

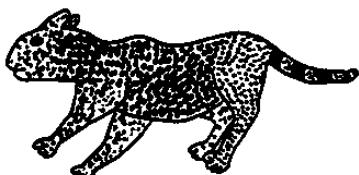

- Hōo! e'i jē javī.
- Tarā'isī pee tamokatu waimē nikatui mā'e, e'i jē javī.
- Hōo ! e'i jē tapi'irā.

Kurumuri moyvysoso tejē oo javī mijā.

- Age'esī amokatu pa pee, e'i jē javī.
- Otoretore jē tapi'irā oo mijā, oo jē javī omoyvysoso kurumuri mā'erē ojiso omāno. Ame jē javī oo jawarā marija pijaramō.
- Monopō neiko piritarā, e'i jē jawarā ijupe.
  - Nemarija pijarā mō tē ajo tumujukwerā takysi kysi tamōtata, a'e te, e'i jē javī.

Noenui rā'āga jē jawarā javī ayvu.

- Moma'e eresikō piritarā? e'i mijē jē jawarā.
- Nemarija pijarāmō tē ajo tumujukwerā takysikysi tamōtata, a'e te, e'i jē javī.
- Hoō! e'i jē jawarā ky'y.

Omē'e jē omarija javī toera.

Amē jē jawarā oo vija akypyruпи iko. Sōō jē javī tapi'irā okysi tarepe opā, mawegā jē javī okysi opā tapi'irā.

- Māa pesiko tumujukwerā takysi kysi ere piritarā! e'i jē jawarā ijupe.
- Anī, āpetē a'e, e'i jē amē javī.
- Mā eruwī takysi ene, e'i jē jawarā.

Okysi jē jawarā opā remē jē javī o'okwerā sisikwerā kō, amō ikawerā, amō wykwerā kō omoaty oparapi pupe imimōi. Okysipa jē ajaire jawarā tapi'irā, jawarā tejē omokā'e tapi'irā, omokā'e ko'ē jē.

- Ko'ēma mē jē javī e'i: ejo terejimi'u? e'i jē jawarā pē.
- Hōō! e'i jē jawarā.

Wakavo etē jē javī kā'āi ku'i wemimōi pupe.

- Mano pō jareko iwa piritarā, e'i jē jawarā.
- Emovy iwa parapi revê, e'i jē ijupe.

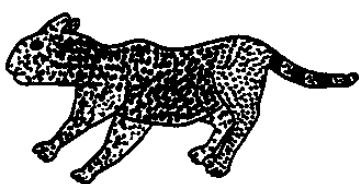
Omovy jē jawarā parapi reve iwaa ta mijā. Apy'a jē javī omōta imopei jawarā rova rē, ova mojau etē jē ipupe, weako'ōma teve jē.

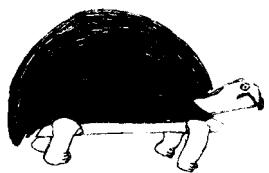
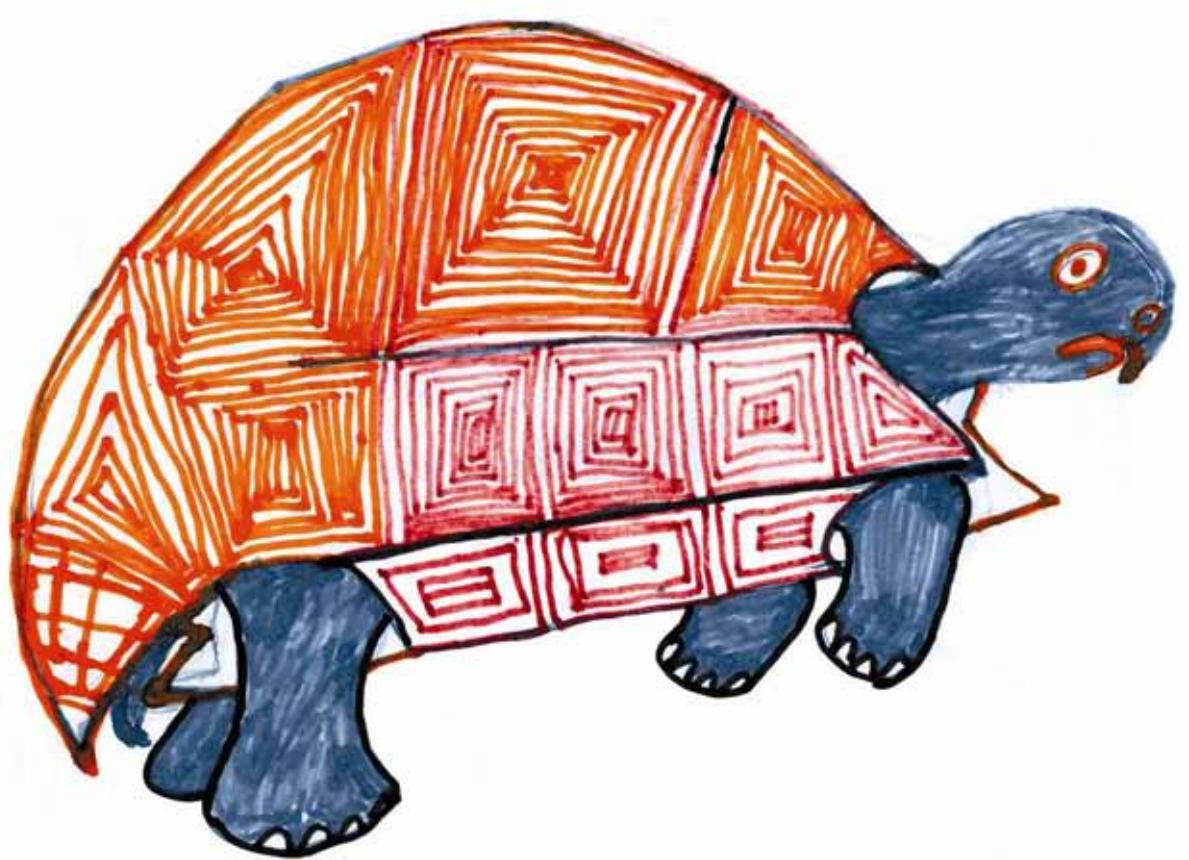
- Ejapyaka, e'i jē javī.
- Aepo kwerē kwerē oje'ẽ aepo pupe ekwa ejiovakusu, e'i jē javī.

Opo'ā jē jawarā ojanā oo.

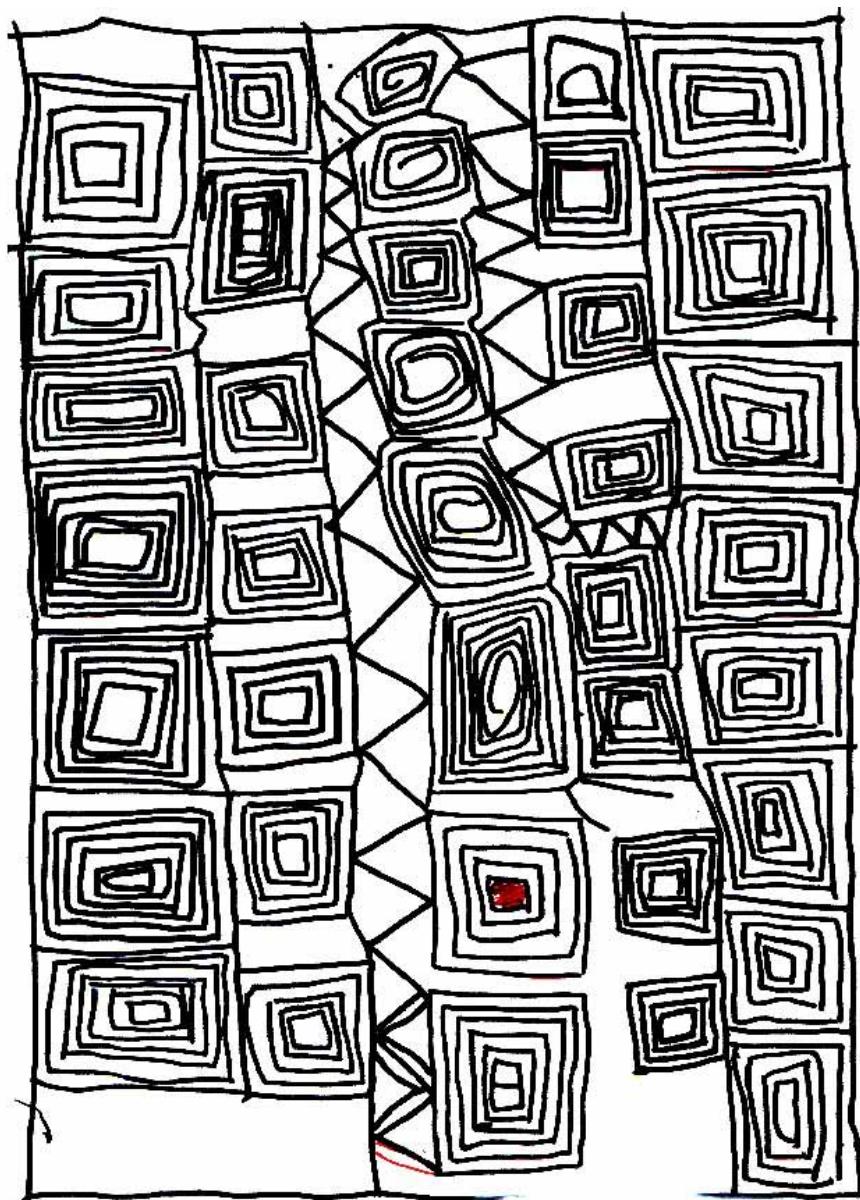
Ameve jē javī imōna pa tapi'irā ka'ẽ rē, weroikepa jē wetā pupe erojiovapy. Ovaẽ tite jē jawarā omajā ee, naikoi jē tapi'irā kā'e mara aryvo. Javī jē ajaire okena mijē mykurā tomanō.

*Aepo kōrijō īje tamō omome'u eupe,
nomome'upaive terōa kō ma'eremē ijē tamō.
Ne'ive roakō ma'e remē imome'u katu ijē mijā,
eja'yry reve tamō omanō.*

Soīna ayvukwerā javī rewarā

Avapō javī oinō?

Naikoi jē karamoeremē javī mijā. Janejarā kō tejē javī oinō, ajagä jē oinō ve amō. Yvy vosōtitejē janejarā kō oinō mijarā rā, a'e pējē oinō javī romō. Tamanuwa ypy ra'i jē oinō janejarā kō. Agyvo kuwa pō mijarā a'e tē inō e'i jē tamanuwa oinō ma'ē pē, ainōypy tē awī mijarā romō e'i jē.

Janejarā kō oposiko temi'ō rā kō rē remē

Temi'ō rā kō jē janejarā kō oinō opā, moma'eyva ja'u maekō, moma'eyva mijarā remi'ōrā kō jē oinō kupā upā.

- Ajaire tē amē mijarā ainōtā, e'i tite jē mijā.

Amē jē ajagā tuvejē jē oinō vija mijarā kō imoaty. Nokuwai jē janejarā kō ajāga oinōma mijarā kō, ajaire tejē okuwatā.

Oposikopa jē janejarā kō, amē jē e'i:

- Age'esī ainōtā mijarā kō, e'i tite jē.
- Oo jē omajā ee, sōo jē.

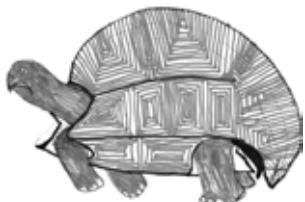
Jurupariwasu oinō mijarā kō imoaty. Ojīmōaro jē amē janejarā kō:

- Avapō einō mijarā, e'i neupe e'i jē ijupe.
- Evotē akuwa tē inō, e'i tite jē amē.
- Eposiko ikō ema'e renē a'esipokō neupe, e'i jē janejarā kō ijupe.
- Einō ikō mijarā nē a'esipokō neupe, e'i jē ajagā pē. Py'aje ikō ejisyry ekwa né, e'i jē ijupe.

Omoisyry jē imono ky'y, ta'yrygā tē jē ajāga oity oo mijarā rā, wery wetē jē ajāga oinōma mijarā janejarā kō wyi. Ikurerāga jē ajaire oinō janejarā kō mijarā kō romō. Javī romō jē oinō ipē. Itete teve jē oinō mijarā kō romō kupā. Kejavōi tē jē amē janejarā kō oinō javī. Jurupariwasu jē amē javī wasu oinō.

Onaminō jē Janejarā kō javī mijā

Peke'a pirerā apituju kwerā pupe jē javī onami omomy imōe mōe kwaraya pē, ojiekī ejē jē inami iwyi mijā.

Amē jē tatu ovāe javī pē, amē tatu e'i javī pē:

- Moma'e pā'ā e'i jē ijupe.
- Enami awī amomy imōe mōe kwaraya pē, e'i jē tatu pē javī.
- Amē jē, e'i tatu. Oo! ikatu jume pō nenami, e'i jē javī pē. Enami romō kuwasī mijā, e'i jē, ene jē pō nenami, e'i jē tatu javī pē.
- O'ō! e'i jē amē javī.
- Amē jē, tatu e'i, apy kuwa pō nenami e'i jē tatu.
- O'ō! e'i jē amē javī.
- Tapypy nenami esa! e'i jē javī pē tatu.
- Hōo!! E'i jē amē javī tatu pē.

Opypy jē tatu javī nami.

- Oo! ikatuway pō nenami! enami romō kuwa mijā! Eroryvay kuwa enami sō agyvo remē, e'i jē tatu oupe.
- Ajave tatu werojirova rova, marupive pō arōjā eraa ne, e'i jē tatu.
- Apy'a jē werojā erokwa: maa! tu! tu! tu! tu! e'i jē erojāna erokwa.
- Amē jē oma'ē javī ee, moma'ei sire'e pō tatu aiwerā imōna enami rē, e'i jē javī.

- Ma! turu tutu! turu tutu! e'i jē tatu javī renone rupi ojāna.

Oo jē tatu yvykwarā pupe oika oo javī wyi. Oja'oẽ etẽ jē javī ojivy iko.

- Ta'e tokō apypysī enami ji'ite, e'i jē javī oupe.

Tatu onami ekyi javī, ajawyī ninami ky'y, tatu tē inami javī namikwerā rē ky'y.

Mano'i pō javī iko ojinō maire

Noi jē ke'ī rowā javī iko ajama'ẽ, oka ypy rupive jē ekoi, noijē ra'ī jē ka'a pupe. Amē jē janejarā kō e'i taivīgwerā kō pē:

- Tapeppy ta'yrerā kō penimamō, e'i jē.

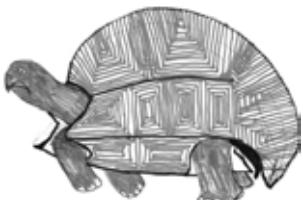
Ajawyi ajaire taivīgwerā kō opyy ta'yrerā kō weimamō.

Javī oporegeta mijā

Oporegeta jē javī mijā, awīto mirā oporegeta a'evojē opōregeta javī, wenu jē taivīgwerā kō ijayvu, kuipekatu jē javī kō ojimogeta iko.

- Amē jē, e'i janejarā kō taivīgwerā kō pē.

- Ikatute pō javī opōregeta peayvu rupi, e'i jē taivīgwerā pē.

- O'õ! e'i jē kupā mijā.

Ajairē jē taivīgwerā kō mō e'i janejarā kō pē:

- Nivoi sikaepo javī oporegeta orevo ejē, e'i jē kupa ky'y. Oremōakwā'ā kwā'ā javī oporegeta ipi, e'i jē kupa. Eretarā kō ipō ekoi, a'e tite javī oporegeta iko remē e'i kupa. Ajawyī eporegeta'o, e'i jē janejarā kō pē kupā. Ajaa rejē oporegeta'o javī janejarā kō. Noporegetai jē javī ky'y.

Janejarā kō jē javī wenō

Mōrijō jē wenō. Javī e'i jē erā mō pē, amō piritarā e'i jē erā mō pē. Janejarā kō omome'u javī remi'õ'y: koremoyvyra, tarayka, jaja'y, waturā, aruwaso, jarakasiro, tumumuri siri.

Javī ojimarai yvytyry rē

Yvytyry rē jē javī ojimarai opā, otore tore jē yvytyry rewyi oo, oo opā. Amē tapi'irā ovaē javī pē.

- Mono erepō nejopā piritarā, e'i jē javī pē.

- Amē jē javī e'i: ajimarai tē ajōpa, e'i jē tapi'irā pē.

- Ajimarai taryve nepyri piritarā e'i jē tapi'irā javī pē.

- Hōo! e'i jē javī
- Taa ra'isī ajawyi pee waimē nikatui mā'e tamokatu, e'i jē tapi'irā pē, yvyra rakā o'a waimē pee jikōnia pē e'i jē ijupe.
- Hōō! e'i jē tapi'irā, ekwa wī teremokatu jajimarai, e'i jē javī pē.

Oo jē javī, kurumuri moyvysoso tē jē oo javī tapi'irā rape pē, omoyvysoso pa jē javī kurumuri, wākwanō gatu jē imoyvysoso.

- Age'esī amokatupa pee, e'i jē javī tapi'irā pē.
- Hōō! e'i jē tapi'irā, mape wyi pō ene netore tore neo neo, e'i jē javī pē.
- Ijakwā mewyi, e'i jē javī.

Otore tore jē tapi'irā oo vykwae kyty.

- Tore tore tore suru! e'i jē kurumuri rē ojiasa etē jē tapi'irā. Uu! uu! uu! uu! uu! e'i jē weamai mō, ojiasa etē jē kurumuri rē o'a o'a.
- Manyvo eresī pō, manyvo eresī pō, e'i tite jē javī, amokatupa maevo tē sipō kō pee mijā e'i teywetē jē javī, ojimoe'e tesī jē javī mijā.

Ojuka jē javī tapi'irā

Oo jē javī jawarā marija pijaramō, oo jē ovāe jawarā pē.

- Monopō neiko piritarā, e'i jē jawarā javī pē.
- Nemarija pijaramō tē ajo, e'i jē javī.
- Momā'erā emarija neratā e'i jē jawarā.

Amē jē javī e'i:

- Tumujukwerā takysi kysi ipupe a'etē, e'i jē.
- Hōō! e'i jē jawarā, ome'ejē javī pē omarija.

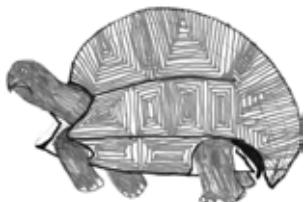

Ojivy jē javī oo. Amejē jawarā wakypyu era javī. Oo jē javī ovāe tapi'irā ojuka ma'ē pē, okysi tā jē opā. Amejē jawarā e'i:

- Mapesīkō tumujukwerā takysi kysi ere piritarā, e'i jē ijupe.
- Anī ūpetē a'e e'i jē javī.
- Māa eruwī ije jesī takysi ene, e'i jē jawarā.
- Hōō! e i jē javī.

Wekeyi jē jawarā tē ikysi iwyi. Javī o'okwerā sisikwerā omoaty oparapi pupe. A'e jē ajaire ūmimōi iwa. O'upa remejē tykweragā weja jawarā potamō, kā'āi ku'i jē wakavo ejē tykwerā pupē.

- Omo'i pa jē jawarā tapi'irā. Amē jē javī e'i jawarā pē:
- Ejorā'isi terejimi'u, e'i jē ijupe.
  - Hōō! e'i jē jawarā. Monopō jareko iwa piritarā e'i jē jawarā.
  - Amovy parapi reve imokururu, e'i jē javī. Kururuku, kururuku ū'ō! erovē rovē a'e imokururu, e'i jē, a'evo ere imokururu, e'i jē javī jawarā pē.
  - Omovyjē jawarā parapi reve imokururu ta mijā, a'e sīnokō imokururu, e'i tite jē.

Amē jē javī okwa parapi wyry rupi.

- Tagā pei! ko! e'i jē javī omopei pa jawarā rova rē remē.

Manyvoeresī pō e'i tite jē jawarā pē.

- Uu! mi! uu! mi! e'i jē o'a o'a jawarā kā'āi remijarāmō, weakō'ō
ma jē kā'āi.

Amejē javī e'i:

- O! ejapyaka, e'i jē jawarā pē.

Ojapyka jē amē jawarā. Po! kwerē kwerē oje'ē, e'i jē javī, aepo
pupe ekwa ejiovakusu, e'i jē ijupe.

Aepo eremeve jē opo'a tepe'y tē ojāna oo, waipipo tesō jē oo.

Javī imōna

Wekeyi pa jē javī tapi'irā era era! Okwarā pē inōgatu pa,
jawarā rapykyrekyty ve. Pe'igā jē oity ijapeaykwerā, a'ere jē javī
ojivy imovy era, omovy jē erokwa mijā.

Amē jē jawarā oma'ē ee:

- Wāi! sire'eipō piritarā aiwerā imōna pa, e'i jē erojāna erokwa.

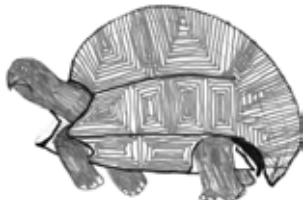
Maa!! turu tu tu turu tu tu e'i jē erojāna.

Ojā jē javī jawarā renone rupi, tapi'irā apeaykwerā jē javī werojā opo pē wetā pijaramō. Oo jē javī okwarā pupe oika oo mijā, amē jē jawarā upive opo'ē imono, opytapy jē javī.

- Apytapy! tegavive piritarā, e'i jē jawarā.
- Anī ije rōwa eptytapy nejupā, e'i jē javī jawarā pē. Yvyra rapo tē nepyy, e'i jē javī.
- A'e rowā, e'i jē jawarā, piritarā tē apytapy tegavive, e'i jē jawarā.
- A'e rōwa, e'i jē javī, ije rōwa eptytapy, yvyra rapo mokope opeakana opā a'etē nepy.
- Ji'ite ije aike ajo, epoiwī iwyi esa, ema'ēikawyi nepoi epetā iwyi, aekwery peve tuitā opā, epoiwī iwyi esa, e'i jē javī jawarā pē.

- Opoi jē jawarā iwyi, goro, e'i jē javī oika oo okwarā pupe.
- Aa! moma'ē rasō ajimoripe oka piritarā pē, ene tē oropytapy a'eipe neupe, ta'e tokō apytapy kātā sī piritarā, e'i tite jē jawarā.
- Kōi piritarā tajuka ive, e'i jē jawarā. Yvyra jē omopai ijākwanō gatu.
- A'e pupe jē ososo ikwarā, suru suru suru, e'i jē.

Amē jē javī eamai ra'āga oso so reme:

- Ake, ake, ake, ake, ake, e'i jē.
- E'i jē jawarā, ivoaywetē piritarā ajuka tegavive e'i jē.

Wekyi jē yvyra rakwā rē omajā, sojē yvyra rakwā wypa e'etē.

- Ivote ajuka piritarā, e'i jē. Ojimoe'e jē yvyra rākwā wypa remē, orojuka pokō piritarā, e'i jē jawarā.

Nipui jē javī jawarā pē. Ojivy jē jawarā oo, no'ui jē tapi'irā pē. Tapi'irā ruwykwerā petejē yvyra rakwā omoai, nojukai jē javī.

Jawarā oo mijē javī resa etā gyty

- Nejuve pō nejopā piritarā e'i jē jawarā.
- Ajuve tē ajōpā, e'i jē javī.
- Eē! ejo piritarā, e'i jē jawarā ijupe.
- Nae'āi, e'i jē amē javī.
- Eē! ejo kwaray resa piritarā, monopō kwaray owyjy yvy pē piritarā, ititē maevō jane'ārā piritarā, e'i jē jawarā javī pē.
- Age'eteipō jane'arā iteronō, e'i korijō jē javī.

Ewari rowā a'e piritarā owyjy kwaray yvyra ypy pē, yvyra ypy retē eny kwaray opā piritarā ewī ejo esa, ite maevo jane'arā.

- Py'aje ejo esa, e'i tite jē. Age'e teipō jane'arā ite ronō, e'i kōrijō jē javī ūpa, aepo e'i jē opā.

Nojimoripe oka'āi jē jawarā pē.

- Toē uu tajuka ky'y, e'i tite jē jawarā javī pē.

Nōe ra'y'āi jē javī, okuwa jē omoripea, okuwa jē ojukatara. Ojivy mijē oo jawarā.

Jawarā javī oka oka

Owē! jē oo javī amō arypē. Ka'i kō pejē oo ovāe.

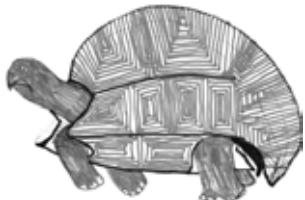
- Amē jē javī, e'i ka'i pē. Ewyjy ejo epijaramō e'i jē ka'i pē.

- Hōō! e'i jē ka'i. Awyjy tatē aa nepijaramō, e'i jē.

Owyjy jē ka'i uu javī pijaramō, opoapari jē werojiupi eraa.

Aga rakāpo'ō mē jē werojiupi imōpa'ā. A'e pē ka'i kō āga opo'o javī to'u opā. Amē jē jawarā ovāe javī wyrykyty.

- Monopō neiko piritarā, e'i jē ijupe.

- Aga mō ererojiupi ta'u a'e tē ka'i kō pē, e'i jē javī.
- E'a wī ejo toropy! Piritarā, e'i jē jawarā javī pē.
- Na'a āi, e'i jē amē javī. Nepy'āi nejupā a'a aa remē, a'a kōrijō kuwa nesia e'i jē jawarā pē.
- Anī nere'a'āi esīa, oropyamā tāte ne'a nejo remē, ke a'e tāte nepy e'i jē ka'aro momo momo yvate kyty ipy. Ema'ē wī āa ka'aro amomo momo ipy, e'i jē jawarā.
- Nī! a'atā nesīa, nepyy ra'y'āi rejupā, e'i jē javī jawarā pē.

Awyjeromō jē javī wenu ijayvu ky'y.

- Hōō! epyikawyi nejupāne, a'a ajawyi ne'aryvo nē, mokoi, e'i jē javī, okysysy āga rakāpo'ō mewyi o'a uu.
- Kuwy! ti! e'i etē jē jawarā sī aryvo o'a, ōsī ka ka etē jē opirerā pupe o'a, ojukae'etē jē mijā.

O'a, o'a jē jawarā.

- Awī peipokō a'eipe neupe, a'atā nesia a'eipe ene, nepy'āi nejupā a'eipe, e'i jē javī.

Opo'a aivī jē jawarā ojāna oo, o'a o'a ejē oo.

Opo'a vejē javī oo iko, ojīga jē oo iko:

- A'arakō jawarā sīa sīa, jawarā sīa sīa, e'i jē.

Amē jē jawarā oo akypy rupi iko, wenu jē javī ojīga oo iko
ma'ē.

- Ije tesipō ererojīga rejupā piritarā, e'i jē jawarā.
- Anī, e'i jē javī, urupeavija vija a'etē ajīga aiko, e'i jē.
- Aepore tesipō, e'i jē jawarā, opyta mijējē javī wyi.

Ojīga mijē javī oo iko:

- A'arakō! jawarā sīa sīa! jawarā sīa sīa! e'i jē.

Oo mijē jē jawarā akypyrupi, wenu mijē jē javī ojīga oo iko.

Amē jē, e'i jawarā:

- Ije tesipō ererojīga rejupa piritarā, e'i mijējē ijupe.

Wenu katu jē jawarā javī ojigā ma'ē ky'y. Nipui jē javī ky'y.

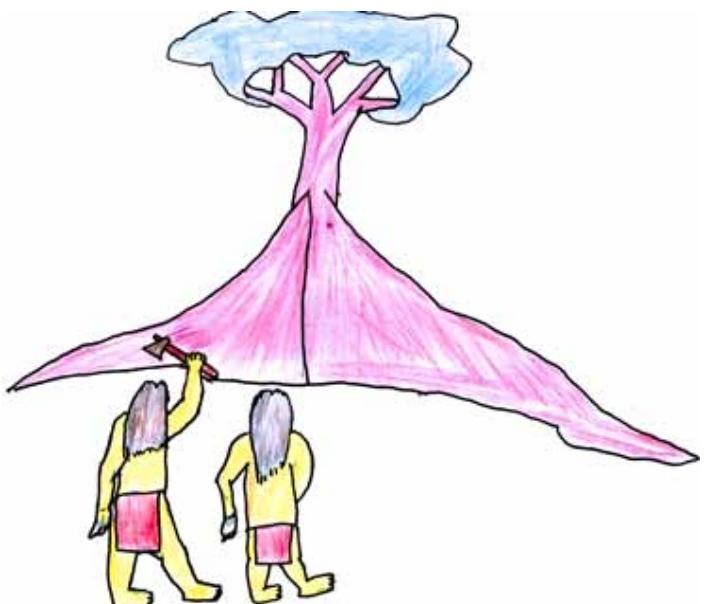
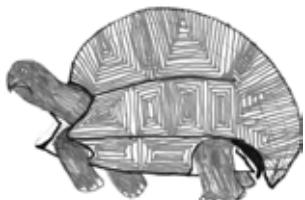
Okwa jē jawarā imovy erokwa.

- Moma'e repō nejika ipi piritarā, e'i jē jawarā.
- Yvyrapijukwerā rē, e'i jē javī.

Omomo jē jawarā javī yvyra
pijukwerā rē imojiapi.

Nojika'āi jē.

- Moma'e resipō nejika ipi
piritarā, e'i jē jawarā.

- Yvyraypy rẽ, e'i jẽ javī.

Omomo tite mijẽ yvyraypy rẽ, nojika'ãi.

- Moma'e reywetesipõ nejika piritarã, e'i mijẽ jawarã.

- Wārapopẽ rẽ, e'i jẽ javī.

Omomo mijẽ, nojika'ãi.

- Moma'erẽ sipõ nejika tã piritarã, e'i jẽ jawarã.

- Yvy rẽ, e'i jẽ javī.

Omomo mijẽ, nojika'ãi.

- Mōma'e rẽsipõ nejika piritarã, e'i jẽ.

- Yvyra pypyrukawerã rẽ, e'i jẽ.

Omomo mijẽ jawarã javī, nojika'ãi javī.

- Moma'erẽ sipõ nejika ipi piritarã, e'i jẽ jawarã.

- Yvyapisurã rẽ, e'i jẽ.

Omomo tite jẽ, nojika'ãi jẽ. Avuje romõ jawarã imara'a ray
jẽ ky'y.

- Wīramõ jẽ, e'i mijẽ jawarã javī pẽ. Moma'e reyvetesipõ nejikatã
piritarã, e'i jẽ jawarã.

- Tuju rẽ ajika, e'i jẽ javĩ.

Omomo mijẽ jawarã javĩ tuju rẽ, nojika'ãi.

- Moma'e reywetesipõ nejika piritarã, e'i jẽ.

Amẽ jẽ javĩ e'i ta ikõrijõ jẽ javĩ:

- Py, py, py, py, ti! e'i jẽ javĩ takuru rẽ.

Omomo etẽ jẽ jawarã imopepei sisi javĩ ky'y, oka oka jẽ.

- Takuru rē ajika, e'i tatē jē ji'i javī mijā. Ta, e'i kōrijō jē javī.

Ojā jē jawarā oo ajapaire.

- Aoka oka tegavive piritarā, e'i jē.

Karumē jē ajaire javī ojīga opā opirerā rē:

- Ejo, ejo, mōmō pē ! Ejo, ejo, mōmō pē, e'i jē opā opirerā mumu ijape we.

Ajapetē jē opirerā omojipy pa opo'ā oo wena kyty. Ajawyi javī age'e reme ipire kusiwa.

O'a vejē javī uu tatu raparā rewyi

Owēta jē oo mijā, yva pupe jē oo tā mijā. Amē jē tatu raparā nophysōi sō yva rewyi remē oetā oo mijā. Tatu raparā opysō itykō wyi jē yvy rupitē ekoi ky'y. Ameve jē okui o'a opei oo ka'a pirujē. Ajawyi ka'a javijōjē javī ekoi ky'y.

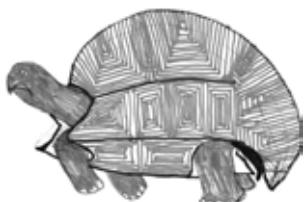
A'e vojē oiko romō ka'a rupi ky'y.

Omogy vejē mojureposikwerā opirerā rē. Oporai vejē javī wyra kawa rē, wetejē javī oporai, ture jē oopy.

Ijai jē javī oka'u remē, werekwarā jē ojuka marija pupe.
Ijakō'e mē jē ooso werekwarā ijuka, wakō'e pyku jē ijuka.
Imy'a titejē erekwarā, wyrakajuru kō jē werojava ika'u remē.
Ajawyi jē imēna ojuka. Weka tite jē ji'i imēna, ajawyi ajaire
omēna popete owe'u ojijuka oka.

Ajawyi jē javī nomoayoi oture, noityi oture.
- Neaisō, e'i tite jē ta'ytaty kō ijupe.
Ene teipō neremā'ejēi ererekwarā rē ikorijō jē wa'ytaty kō pē.
- Karamō gatujē ajaire, e'i mijē javī wa'ytaty kō pē. Einō mijē
kasiri pē age'esi eture taity katu pisī, e'i jē wa'ytaty pē.
Jypyremē naityi eture, e'i jē javī wa'ytaty pē.
- Hōo, e'i jē ta'ytaty, ainōta e'i jē watyu pē.
Javī tejē pisī e'i wa'ytaty kō pē, ajawyi javī ayvutē ae pō.
Oinō jē ajaire ta'ytaty kasiri watyu ture topy ee. Oopy jē
javī ture ky'y. Oity ajaire javī otuve ky'y, omoayo jē. Werekwara
javī ojuka wyi nojikwaywe'ei, māa ta'ytaty noereko'āi. Jaroporai
ve javī jimosā'āgapa mō.

Janō anō nimo pupe eroporai, jažiga ee eroporai. Naikopuku'āi mā'epē nimo ono, a'erupijē okājatā ajaire mā'e jakua, kasiri rēte jaroporai.

Oporegeta jē javī mijā

Ojevo ejē jē mirā kō reve javī oporegeta mijā, pe' ī tē jē janejarā kō oinō ayvu. Kuipekatu jē javī ojīmogeta iko ka'a rupi.

- Ikatutāpō javī oporegeta reme, e'i jē janejarā kō tāivigwerā kō pē.
- O'ō! e'i jē amogwerā taivīgwerā. Ikatu ay javī oporegeta orevove, e'i jē kupa.

Amejē amō tāivigwerā mō e'i:

- Nikatumiti javī orevo ejē oporegeta, awitō mirā oporegeta a'evo ejē. Tipue'āsī age'e iko ka'a rupi, tojikuae'ā iko, e'i jē janejarā kō pē.
- Hōo ta'evo ajawyi age'e ky'y, e'i jē janejarā kō, tapenue'ā ijayvu, ipyryvoveipe tapekwa ky'y, e'i.

Ajawyi oporegeta oo ky'y, nipuijē javī ky'y. Amejē e'i mijē Janejarā kō tāivigwerā kō pē:

- I'etē pō ky'y, e'i jē.

- O'ō, e'i jē kupā ky'y.

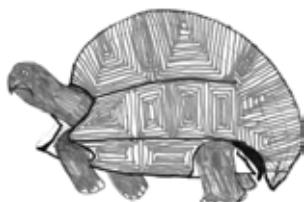
Ajawyi a'evotē age'e remē nipui javī.

Nojimoraraytyi javī rē ipi, poromotekōrā amē, poromōkājā amē. Teima javī rē ipi. No'u pirujēi ja'yrerā kō javī ro'okwerā ipi. Uve o'okwerā pē ja'yrerā kō o'u tepe'yte mā'e.

Ajawyi miratu tē o'u pirujē javī ro'okwerā, ja'yrerā kō no'upirujēi. Opiakwerā no'ui ve já'yrerā kō ipi. Nijamovyi javī ja'ysaky remē omotekorā amē, omoja'o teve ijarā, o'āgekyi teve. Paje tē omā'e ijarā rē.

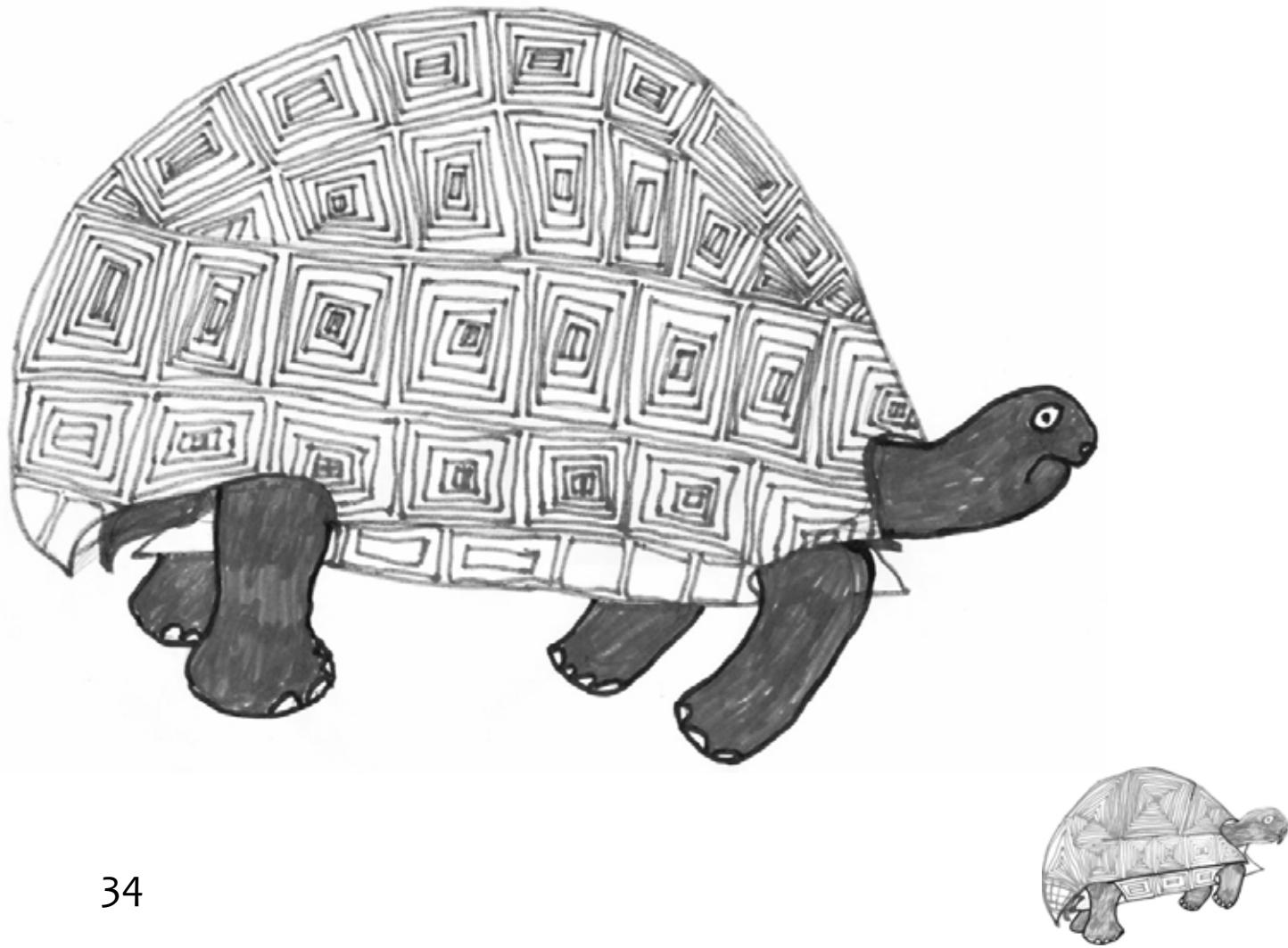
Uve javī wasu

Mōrawāna mōte jama'ē javī wasu rē ka'a rupi. Jama'ē ee remē nijamovyi ipi. Javī wasu omovy ma'ē naikopukui ajaire. Ajawyi nijamovyi ipi, jama'ē kōrijōtē ee. Tamō Pypyiny pewarā omome'u ijē.

Uveve javī warā: jawarā, tikiri, ka'iu jawarā, tapi'i jawarā.
Uve javī remi'o'y: koremoyvyra, tarayka, yvape, waturā,
jarakasiro, turumurisiri, urupe, kārarāna, taraku'ajyrakāga,
anakāsiga, itetetē emi'ō'y. Wasei waa mē opi'a ipi. Tāpirāe romō
jāino ipirerā ipi, wyra jukamō, jirusi jukamō, uru, sumi, namu.
Itete jē wyrakwerā kō jajuka ipupe.

*Awī ije amē tamō kō omome'u karamoemē.
Ajapyaka katu tamō kō ayvu rē wyitē akua katu.
Māa kāramō neremovy'āi neakāragwerā kō pē e'lī ije tamō.
Ajawyi akuapa ejē tamō ayvukwerā.*

Paranāwari ayvukwerā javī rewarā

Javī jē ojuka tapi'irā

Javī jē ojuka tapi'irā, kurumuri jē omoyvysoso ape pē. Javī jē ojimarai opā vytyry rē. Amejē tapi'irā ovāe iko javī pyri.

- Monopō neiko, e'i jē tapi'irā javī pē.
- Ajimarai tē ajupā, e'i jē javī.
- Ajimarai taryve nepyri, e'i jē javī pē.
- Hōo! e'i jē javī amē.

Kurumuri jē javī omoyvysoso enone, a'reejē tapi'irā ojiso omāno. A'eje jawarā omo'i mo'i. Amejē javī omimoī tapi'irā pē.

- Omo'ipa jawarā tapi'ira remē javī, e'i jawarā pē.
- Ejo rā̄ terejimi'u, e'i jē jawarā pē.
- Hōo! e'i jē jawarā.
- O'utā jē jawarā mijā.

Amejē javī omopeipa jawarā rē, weako'ō ma jē.

- Amopeisī nere, e'i jē javī jawarā pē.
- Naikoipō yy, e'i jē jawarā.

Amē jē javī e'i jawarā pē:

- Ekwa yy pē ejiova kusu, e'i jē ijupe.

Oo jē jawarā ojiova kusu yy pē. Ameve jē javī imonapa tapi'irā rē.

- Ovāejē jawarā, piritarā imōna pa, e'i jē.

Werojā jē erokwa. Oikejē javī wetā pupe oo remēje jawarā opyta pyy.

- Apytapy piritarā, e'i jē jawarā.

- Ije rowā eptytapy, e'i jē javī.

Ajawyi jē opoi jawarā imono. Amō'arā remē oo mijē javī resa.

- Eē ejo, e'i jē ijupe.

- Nāe ā'ī, e'i jē.

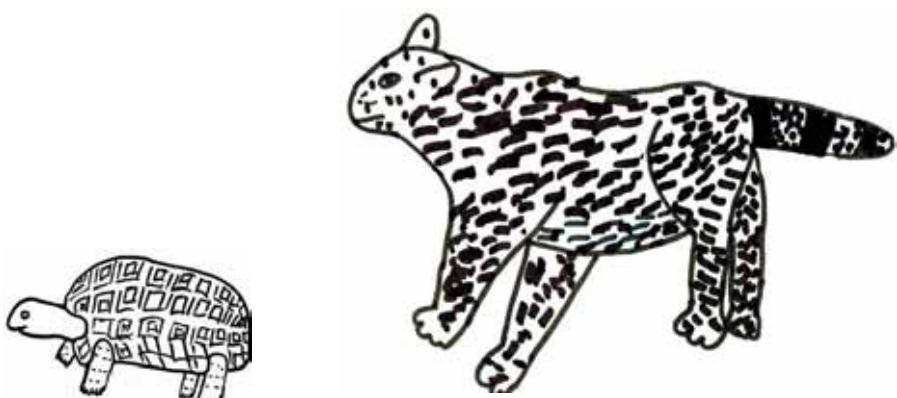
- Ejo kwaray owyjy yvyrayppy pē ,e'i jē ijupē.

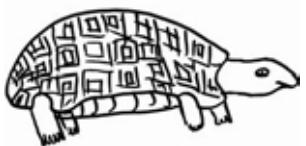
Omoripe paepe.

- Tajuka, e'i jē jawarā.

Ososo jē yvyra pupe.

- Ajuka tegavive, e'i jē jawarā.

Ka'i kō werojiupi era yvate kyty

Ka'i kō jē ajaire werojiupi era yvate kyty. Aga moa jē werojiupi eraa. Opo'o jē ka'i kō āga to'u.

- Awyjepa a'u, e'i jē ka'i kō pē.

Amejē jawarā ovāe iko iwyry kyty.

- E'a ejo toropy, e'i jē javī pē jawarā.

O' a jē javī uu jawarā rova aryvo. Ovakaka e'ete jē. Ojā jē jawarā oo. Ojīga javī oo iko:

- A'arakō! jawarā sīa sīa! jawarā sīa sīa! e'l jē ojīga.

Wenujē jawarā javī aepo'i.

- Kōi tamomo ikaika piritarā, e'i jē.

- Moma'e repō nejika ipi, e'i jē jawarā.

- Yvyrapijukwerā rē, e'i jē javī.

Omomo tite jē yvyrapijukwerā rē.

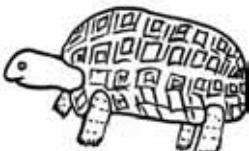
- Moma'e resipō nejika ipi, e'i jē.

- Yvyraypy rē, e'i jē.

- Omomo tite mijējē, nojika'āi, moma'e resipō nejika ipi, e'i jē.

- Wārapōpe rē, e'i mijējē javī.

- Omomo tite mijējē, nojika'āi jē.

- Moma'e reywetesī nejika ipi, e'i jē.
- Ta, i kōrijō jē javī.
- Takuru rē erekō, e'i jē jawarā javī pē.

Werekwajē takuru rē imomo, omomo jē ika ika, omopepeisisi jē. Okwai jē ajaire opirerā imumu imojipy wee. Omojipypa jē ajaire opirerā aekweryvo, opo'ā jē ajaire javī oo.

Mykurā okwa

- Mykurā jē ajaire okwa mijē javī pyryvo.
- Aiketa nepyri, e'i jē mykura javī pē.
  - Hōo! e'i jē javī.
- Oike jē mykurā opā javī retā pupe. A'e pupevejē javī ovaokena mykurā ity oo. Mōrijō ke remē javī oo esa.
- Nejuvepō nejupa, e'i jē ijupe.
  - O'ō, e'i jē amē. Amyay tesī, e'i jē.
  - Ni'aive māo, amō nana neremi'ō 'y, e'i jē javī.
- Irō ke remē javī oo mijē mykura resa, omāno ipō mykurā.
- Nanerōwaisipō ene amyayne, e'i jē javī.

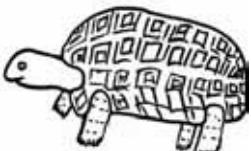

Amō mykurā jē javī operene mijē. Irōke remē jē mykurā oo javī resa.

- Nejuvepō nejupā, e'i jē ijupe.
- O'ō! e'i jē javī.
- Nipirāi ve tarayka neremi'ō'y, isiri jē, e'i jē mykurā.

Amō jay remē jē oo mijē mykurā javī resa.

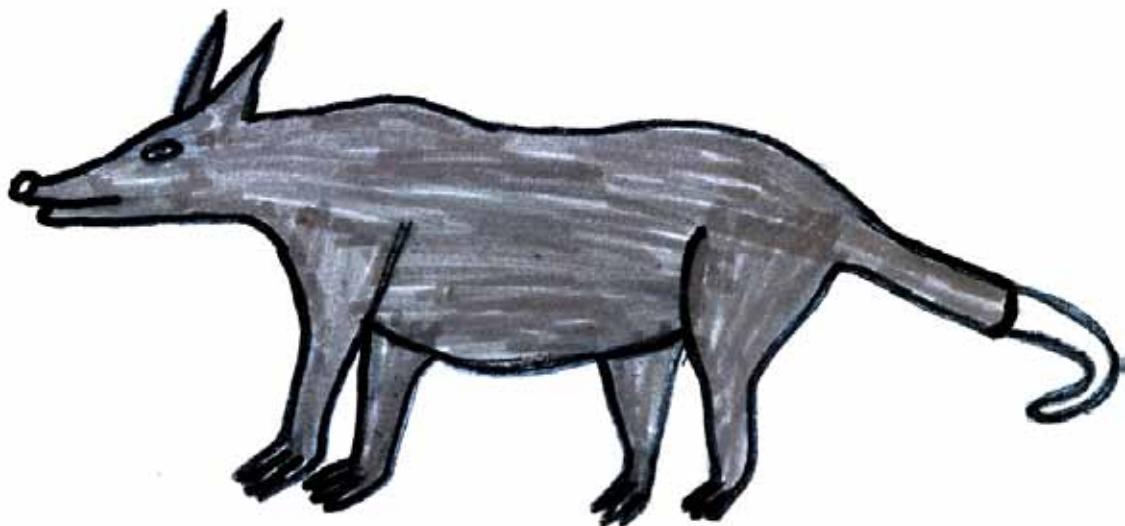
- Nejuve pō nejupā, e'i jē mykurā javī pē.
- O'ō! e'i jē javī.
- A'etē tarayka ipou neremi'ō'y, e'i jē mykurā javī pē.
- Hōo!! e'i jē javī.

Karamō jē oo mijē mykurā javī resa.

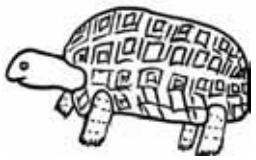
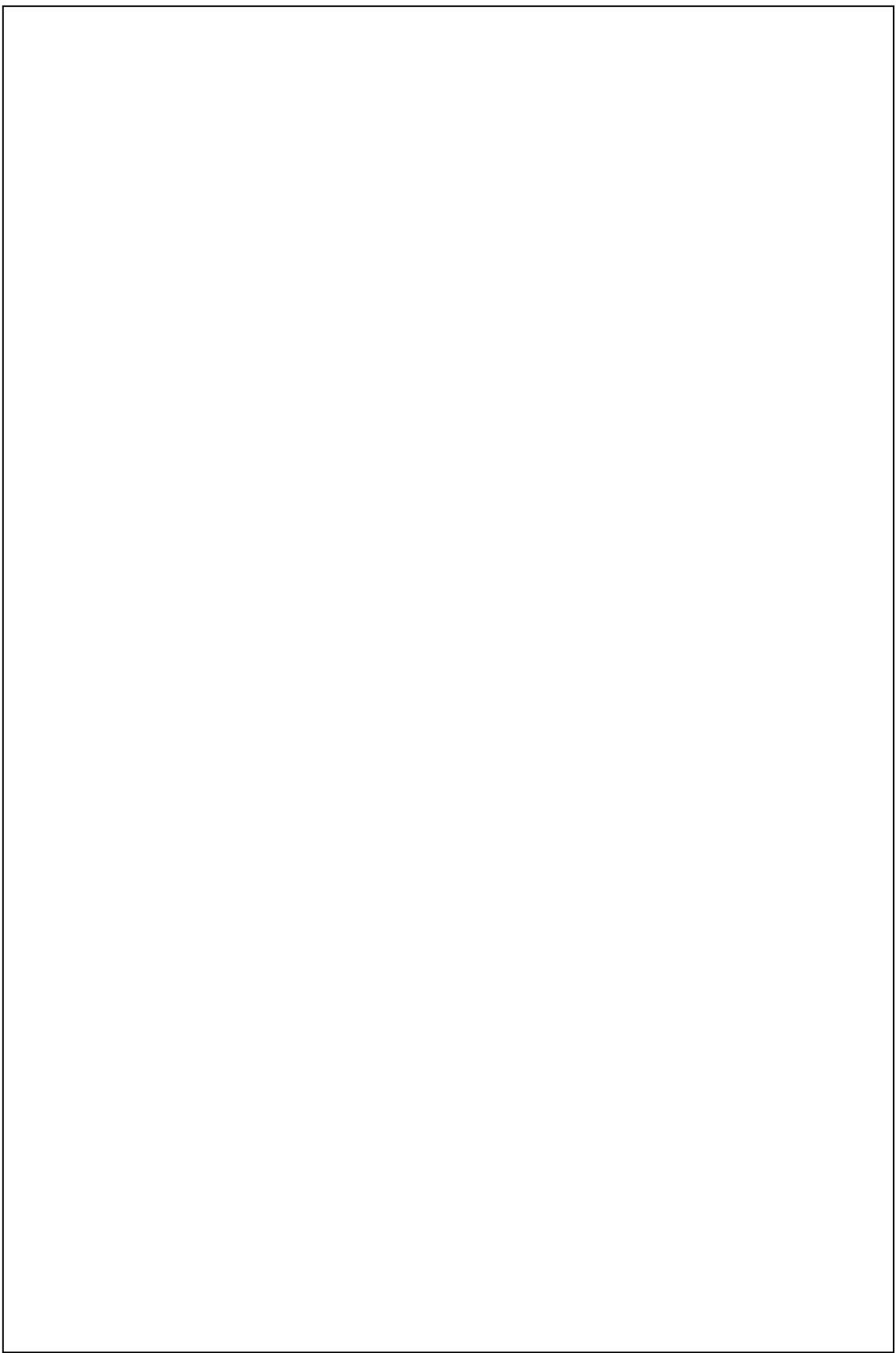
- Nejuve pō nejupā, e'i jē ijupe.
- O'ō, e'i jē javī.
- Age'esi tarayka ipirā neremi'ō'y, e'i jē mykurā ijupe.
- Hōo!! e'i jē javī.
- Age'esi eē ky'y, e'i jē mykurā.
- Nekasiay ipāwī amyay pē, e'i jē javī pē.

Owē jē oo javī tarayka waa iko. Ojiupi ve jē tatu raparā rupi o'a uu javī.

*Aepo kōrijōtē akua tamō Tatupirerā wyi.
Najapyaka katui tamō ayvu rē, ajawyi nakua katui ije,
ka'a rupitē aiko tamō ayvu wyi.*

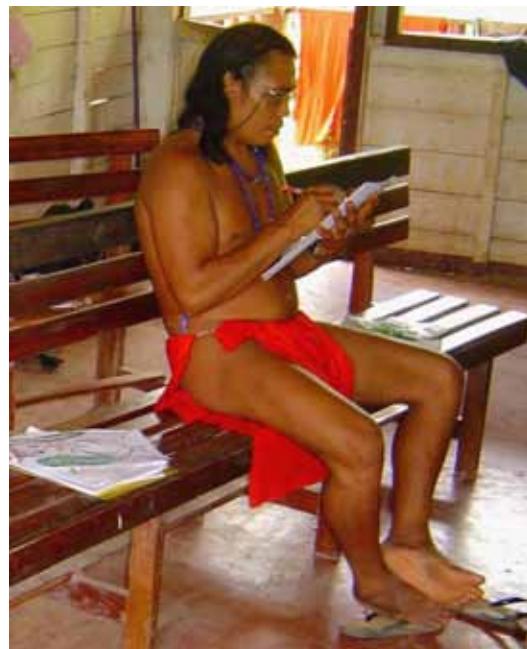

O autor do livro

Sekĩ é professor e leciona na aldeia onde mora: Oko ra'yry, no limite leste da Terra Indígena Wajãpi. Formou-se como professor indígena em 2006.

Participou ativamente de várias pesquisas desenvolvidas em conjunto pelos professores Wajãpi, que iniciaram essa atividade em 2003, no âmbito dos cursos de História e Geografia e de Antropologia.

Sekĩ é um dos professores mais ativos na realização de registros de saberes tradicionais de seu povo. Ele tem incentivado outros professores e formandos mais novos a escrever na língua Wajãpi. Considera que só se registram por escrito fragmentos dos conhecimentos, o ele acha interessante, na medida em que a leitura suscita a curiosidade. Diz ele: *“Fazer o livro é para não perder. No livro só vai ter pedaço, mas aí vai ler e vai perguntar mais, pra saber oralmente”*.

Os autores dos desenhos

Japu, página 27

Nazaré, página 13

Pasiku, página 3

Rosenã, jaboti macho e fêmea no friso da 3a parte

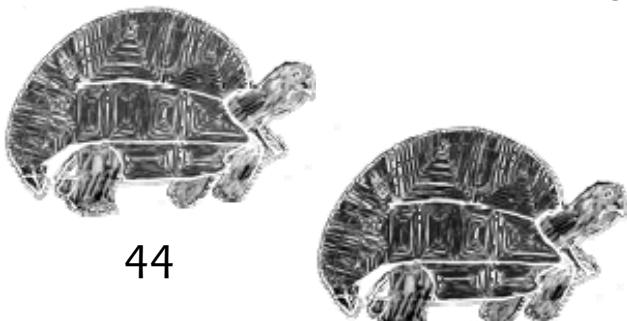
Sekĩ, páginas 12, 20, 29, 34, 41 e 45

Sonã, página 1

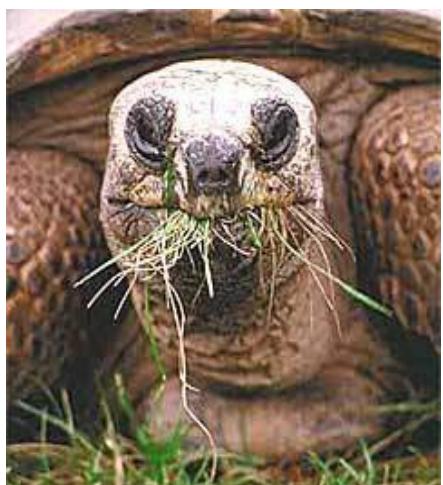
Visenã e Sekĩ, página 38

Waivíssi, página 35

Wyramapi, páginas 9, 36, 37, 42 e onça no friso da 1a parte

Como foi feito este livro

Este livro é o resultado da pesquisa desenvolvida por Sekī, entre 2003 e 2005, através de longas conversas e de entrevistas gravadas com três líderes tradicionais: Soinã (seu pai), Teju (aldeia Aruwaity) e Paranawãri (aldeia Pypyiny). De inicio, estava interessado em aprender a narrativa dos encontros de Jaboti com Onça, Anta e Mucura, bem como outros relatos que ele define como “as primeiras histórias que contamos às nossas crianças”.

Aprendeu inicialmente apenas com seu pai, para depois procurar outros especialistas das “histórias de jaboti”. Sekī aprendeu primeiro oralmente, sem anotar, para depois fazer registros e gravações. No último ano de sua pesquisa, ele organizou e transcreveu suas anotações em vários cadernos, um deles inclusive perdido. Nesse momento, a pauta de sua pesquisa compreendia os seguintes tópicos:

- *como surgiu Javí(jaboti)? quem é dono de Javí?*
- *como vive Javí(reprodução, comida, moradia)?*
- *quem são seus predadores ?*
- *os cuidados dos Wajãpi com Javí.*

Em 2006, Sekī digitou todo seu material, com apoio de Eduardo Biagioni e de Dominique T. Gallois, produzindo um relatório de atividades na Disciplina “Iniciação em pesquisa”. Essa transcrição lhe permitiu reorganizar os blocos de textos, mantendo cuidadosamente separados os ensinamentos de cada um dos entrevistados. Em julho de 2007, fez uma nova revisão, corrigindo formulações que considerava difíceis para a leitura das crianças.

O texto aqui apresentado tem a forma de três “condensados” autoriais de várias narrativas, ou seja, três versões da saga de uma personalidade significativa: Jabuti, que suscita inveja e zombarias de Onça, Anta e Mucura. Trata-se de uma densa descrição de personalidades, onde os elementos da “origem”, da “ecologia” e da relação que os atuais humanos mantêm com Jaboti são tratados de forma articulada, a partir de categorias e formas de expressão vigentes na tradição oral wajãpi.

Produção do livro de leitura

Cursos, oficinas, organização e edição

Dominique Tilkin Gallois

Colaboração

Eduardo Biaggioni, Eva Gutjahr, Silvia Cunha

Tratamento de imagens

Gabriela Menezes

Desenho da capa

Iria Wajápi

Realização

Instituto de Pesquisa e Formação em Educação Indígena - Iepé
Secretaria de Educação do Governo do Estado do Amapá – SEED-GEA

Patrocínio

Programa Petrobras Cultural

Projeto “Valorização e gestão de patrimônios culturais indígenas no Amapá e norte do Pará”

Apoio ao Programa de Formação de Professores e Pesquisadores Wajápi

Núcleo de História Indígena e do Indigenismo – NHII/USP

Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional – IPHAN/MINC

Associação de Estudos Latino Americanos – LASA

Apoio institucional ao Iepé

Fundação Rainforest da Noruega – RFN

Agência norueguesa de cooperação para o desenvolvimento – NORAD

1a Edição – novembro de 2007